

Analysis of the Semantic Components of "Farīḍah" in the Holy Qur'an with an Etymological Approach

Mohammad Hossein Shirzad

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. E-mail: mh.shirzad@umz.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 16 March, 2024 Received in revised form 5 May, 2024 Accepted 9 July, 2024 Published online 23 September 2025 Keywords: Qur'anic Lexicon, Farīḍah, Inheritance, Alms, Bridewealth, Semitic Linguistics.	The term "Farīḍah", appearing six times across five verses in the Holy Qur'an, is the most prominent derivatives of the root "F-R-Ḍ". Despite its limited usage in Qur'anic verses, "Farīḍah" refers to three distinct transfers of wealth: bridewealth (Q 2:236-237; Q 4:24), inheritance (Q 4:11), and alms (Q 9:60). Given this conceptual scope, the present research paper, for the first time, studies the semantic components of the term "Farīḍah" and analyzes how it can refer to bridewealth, inheritance, and alms simultaneously. To achieve the stated objectives, this article, taking etymological approach, traces the origin of the term "Farīḍah" in ancestor languages, examines the process of its semantic changes within Semitic languages, and identifies its semantic components as used in the Holy Qur'an. According to etymological evidence, "F-R-Ḍ" is one of the oldest triconsonantal roots within the Semitic language family. In addition to Arabic, its traces are seen in most kindred languages, including Akkadian, Ugaritic, Hebrew, Jewish Palestinian Aramaic, Mandaic, and Ge'ez. The oldest trace of this root can be found in the biconsonantal root "R-Ḍ" in Afro-Asiatic language, signifying "to break into pieces / to crush". The biconsonantal root "R-Ḍ" is transformed into the triconsonantal root upon adding the preformative "F/P", and then have directly played role in constructing the meaning of the term "Farīḍah". This study demonstrates that the term "Farīḍah" encompasses two significant semantic components that can be seen in bridewealth, inheritance, and alms: firstly, the component of "portion/share," and secondly, the component of "divine command".
Cite this article: Shirzad, M. H. (2025). Analysis of the Semantic Components of "Farīḍah" in the Holy Qur'an with an Etymological Approach. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 1-20. http://doi.org/10.30512/kq.2024.21381.3852	
	© The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21381.3852

Extended Abstract

Introduction

The term "Farīḍah" (فريضة), appearing six times across five verses in the Holy Qur'an, is the most prominent derivatives of the root "F-R-Ḍ" (فرض). Despite its limited usage in Qur'anic verses, "Farīḍah" refers to three distinct transfers of wealth: "bridewealth" (Q 2:236-237; Q 4:24), "inheritance" (Q 4:11), and "alms" (Q 9:60). Given this conceptual scope, the present research paper, for the first time, studies the semantic components of the term "Farīḍah" and analyzes how it can refer to bridewealth, inheritance, and alms simultaneously.

Methodology

To achieve the stated objectives, this article, taking etymological approach, traces the origin of the term "Farīḍah" in ancestor languages, examines the process of its semantic changes within Semitic languages, and identifies its semantic components as used in the Holy Qur'an. Etymology is a well-known approach in historical linguistics that discovers the oldest meanings of the words in ancestor languages, and investigates the process of semantic changes of the words through comparative studies within kindred languages.

Findings

According to etymological evidence, "F-R-Ḍ" is one of the oldest triconsonantal roots within the Semitic language family. In addition to Arabic, its traces are seen in most kindred languages, including Akkadian, Ugaritic, Hebrew, Jewish Palestinian Aramaic, Mandaic, and Ge'ez. The oldest trace of this root can be found in the biconsonantal root "R-Ḍ" in Afro-Asiatic language, signifying "to break into pieces / to crush".

Through three distinct mechanisms, the above biconsonantal root has become triconsonantal one, and entered Semitic languages:

A) Becoming triconsonantal through Reduplication: This type of becoming triconsonantal occurred in two forms: firstly, through partial reduplication, transforming the biconsonantal root "R-Ḍ" into the triconsonantal root "R-Ḍ-Ḍ" (رَض/رَضَّ), and secondly, through complete reduplication, transforming the biconsonantal root "R-Ḍ" into the four consonant root "R-Ḍ-R-Ḍ" (رَضْرَض/رَضْرَضَّ).

As lexicographers have explained:

- "raḍḍa al-shay'" (رَضَّ الشَّيْءَ) means "he broke/crushed that thing".
- "irtaḍḍa al-shay'" (ارْتَضَّ الشَّيْءُ) means "that thing was broken/crushed".
- "ruḍāḍ al-shay'" (رَضَّضُ الشَّيْءِ) means "fragments of something that has been broken/crushed".
- "marḍūḍ/raḍīḍ" (مَرْضُوض/رَضِيض) means "a broken/crushed object".

Similarly:

- "raḍraḍa al-shay'" (رَضْرَضَّ الشَّيْءَ) means "he broke/crushed that thing".
- "tarāḍraḍa al-shay'" (تَرَضْرَضَّ الشَّيْءُ) means "that thing was broken/crushed".
- "raḍrāḍ/raḍrāḍah" (رَضْرَضَّ/رَضْرَضَّة) means "crushed stone".

B) Becoming triconsonantal through adding affirmative: The biconsonantal root "R-Ḍ", meaning "to break", also became triconsonantal through adding the affirmative /ḥ/ (ح), and becoming "R-Ḍ-Ḥ" (رضح).

As lexicographers have explained:

- "raḍaḥa al-shay" (رَضَحَ الشَّيْءَ) means "he broke/crushed that thing".
- "taradḍaḥa al-shay" (تَرَضَّحَ الشَّيْءُ) means "that thing was broken/crushed".
- "ruḍḥ" (رُضْح) means "a broken/crushed object".

C) Becoming triconsonantal through adding preformative: The biconsonantal root "R-Ḍ" is transformed into the triconsonantal root upon adding the preformative "F/P". According to the reconstruction, suggested by Dr. Ahmad Pakatchi, this new triconsonantal root means "to break in pieces with digging inside something". Based on linguistic evidence, the oldest meaning of "F-R-Ḍ" in Arabic is "to break/ to break through/ to make a breach" from which numerous secondary meanings have been derived, including "to give a share" and "to command/ to ordain a decree". It is worth mentioning that the latter meanings have directly played role in constructing the meaning of the term "Farīḍah".

Conclusion

This study demonstrates that the term "Farīḍah" encompasses two significant semantic components that can be seen in bridewealth, inheritance, and alms: firstly, the component of "portion/share," and secondly, the component of "divine command".

Therefore, "inheritance" is called "Farīḍah" because it encompasses two influential semantic components: firstly, the component of "portion/share", because inheritance is the rightful share of heirs, which is separated from the deceased's property and distributed among them (Farīḍah as the separated/distributed share); and secondly, the component of "divine command", because inheritance is an obligatory command ordained by God (Farīḍah as something commanded).

Similarly, alms is called "Farīḍah" because of two considerations: firstly, alms is considered as specific portions that are separated from the wealth of the rich and expended for eight designated purposes (Farīḍah as the separated/distributed share); and secondly, almsgiving is considered as the divine command that rich people are responsible for (Farīḍah as something commanded).

Finally, bridewealth is called "Farīḍah" in the Holy Qur'an for two reasons: firstly, bridewealth is the wife's share of her husband's property, which must be separated from his assets and given to the wife (Farīḍah as the separated share); and Secondly, the payment of bridewealth is a divine command that husbands must abide by it (Farīḍah as something commanded).

Considering bridewealth as "Farīḍah" is a Qur'anic innovation that opposes the pre-Islamic Arab culture because ignorant Arabs considered marriage as the economic transaction in which women were exchanged for certain amounts of property. Consequently, the bridewealth, considered as the purchase-price of women, was paid solely to their fathers. Therefore, women received no portion of the bridewealth, since they were considered as commodities in economic transactions. However, the Holy Qur'an called bridewealth "Farīḍah" in pursuit of two objectives: Firstly, it, removing the transactional nature of the bridewealth, has given bridewealth a religious and legal nature (Farīḍah as a divine command). Secondly, it,

considering women -not their fathers- as the rightful owners of the bridewealth, has strengthened the status of women in their families (Farīḍah as the woman's share of her husband's property).

واکاوی مؤلفه‌های معنایی «فریضه» در قرآن کریم با رویکرد ریشه‌شناسی

محمدحسین شیرزاد

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: mh.shirzad@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: «فریضه» شاخص‌ترین واژه مشتق از ماده «فرض» است که شش بار در پنج آیه از قرآن کریم وجود دارد. به‌رغم آنکه این واژه کاربرد چندانی در آیات قرآنی ندارد، اما ناظر به سه پدیده مالی مختلف، یعنی مهریه (بقره: ۲۳۶-۲۳۷، نساء: ۲۴/۴)، ارث (نساء: ۱۱/۴) و زکات (توبه: ۶۰/۹) به کار رفته است که با یکدیگر تفاوت‌های بارزی دارند. با توجه به این گستره مفهومی، مطالعه حاضر برای نخستین بار در صدد پاسخ به این پرسش است که واژه «فریضه» در بردارنده چه مؤلفه‌های معنایی است که به طور هم‌زمان، ظرفیت اطلاق بر مهریه و ارث و زکات را دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶	روش پژوهش: برای تحقق اهداف مورد نظر، در مقاله حاضر کوشش می‌شود با کاربری رویکرد ریشه‌شناسی، سابقه واژه فریضه در زبان‌های نیا پیجویی شود، روند تحولات معنایی آن در زبان‌های سامی به مطالعه گذاشته شود و مؤلفه‌های معنایی آن در قرآن کریم بازشناخته شود.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶	یافته‌ها: بر پایه شواهد ریشه‌شناختی، «فرض» از کهن‌ترین ریشه‌های ثلاثی در خانواده زبان‌های سامی است که افزون بر عربی، بازمانده‌های آن در غالب زبان‌های خویشاوند همچون اکدی، اوگاریتی، عبری، آرامی ترگوم، مندایی و گعزی دیده می‌شود. قدیم‌ترین نشان از این ماده را می‌توان در بُن ثنایی «رض» در زبان آفروآسیایی بازجست که به معنای «شکستن/ تکه تکه کردن» است. همین بُن ثنایی است که پس از پذیرش پیش‌ساز «ف/پ» به صورت ثلاثی درآمده و در ساخت واژه‌های متعدد از جمله «فریضه» ایفای نقش کرده است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۹	نتیجه‌گیری: این مطالعه نشان می‌دهد که واژه فریضه در بردارنده دو مؤلفه معنایی مهم است که در مهریه و ارث و زکات قابل پیجویی هستند: یکی مؤلفه «سهم و نصیب» و دیگری مؤلفه «فرمان الهی».
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	

کلیدواژه‌ها:
مفردات قرآن، فریضه، ارث، زکات، مهریه، زبان‌شناسی سامی.

استناد: شیرزاد، محمدحسین. (۱۴۰۴). واکاوی مؤلفه‌های معنایی «فریضه» در قرآن کریم با رویکرد ریشه‌شناسی. کتاب قیّم، ۱۵ (۲)، پیاپی: ۳۳، ۲۰-۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21381.3852>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

بر اساس فرهنگ‌های واژه‌یاب قرآنی، ماده «فرض» هجده بار در پانزده آیه از قرآن کریم به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص ۵۱۵). شاخص‌ترین واژه مشتق از این ماده، «فریضه» است که اگرچه تنها در پنج آیه قرآنی آمده است؛ اما ناظر به سه پدیده مالی مختلف است که با یکدیگر تفاوت‌های بارزی دارند. کاربردهای قرآنی واژه «فریضه» به ترتیب درج در مصحف شریف، عبارت است از:

الف) ﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَتَعَوُّهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتَرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾ (و این طلاقتموهن من قبل آن تمسوهن و قد فرضتم لهن فریضه فنصف ما فرضتم الا ان یعفون او یعفوا الذی یدیم عقدہ النکاح...) (بقره: ۲۳۶-۲۳۷)؛ «اگر زنان را قبل از آمیزش جنسی یا تعیین مهر، (به عللی) طلاق دهید، گناهی بر شما نیست (و در این موقع،) آن‌ها را (با هدیه‌ای مناسب،) بهره‌مند سازید! آن کس که توانایی دارد، به اندازه توانایی‌اش، و آن کس که تنگدست است، به اندازه خودش، هدیه‌ای شایسته (که مناسب حال دهنده و گیرنده باشد) بدهد! و این بر نیکوکاران، الزامی است. و اگر آنان را پیش از آن که با آن‌ها تماس بگیرید و (آمیزش جنسی کنید،) طلاق دهید، درحالی‌که مهری برای آن‌ها تعیین کرده‌اید، (لازم است) نصف آنچه را تعیین کرده‌اید، (به آن‌ها بدهید) مگر اینکه آن‌ها (حق خود را) ببخشند یا (در صورتی که صغیر و سفیه باشند، ولی آنها، یعنی) آن کس که گره ازدواج به دست اوست، آن را ببخشد...».

عالمان تفسیر جملگی بر این باورند که واژه «فریضه» در آیات مزبور به معنای «مهریه» است (برای نمونه، ر.ک: مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، صص ۱۹۹-۲۰۰؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۱، ص ۸۲؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۹). از این آیات شریفه استفاده می‌شود که پس از وقوع طلاق در ازدواج غیر مؤجل (دائم)^۱، پرداخت مهریه به سه شکل قابل فرض است: الف) اگر مهریه تعیین شده و رابطه جنسی اتفاق افتاده باشد، زن تمام مهریه را صاحب می‌شود، ب) اگر مهریه تعیین شده، ولی رابطه جنسی اتفاق نیفتاده باشد، زن نیمی از مهریه را تملک می‌کند و ج) اگر مهریه تعیین نشده و رابطه جنسی هم اتفاق نیفتاده باشد، مهریه‌ای به زن تعلق نمی‌گیرد و او تنها مستحق دریافت هدیه‌ای متناسب با استطاعت مالی مرد می‌شود.

ب) ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ (نساء: ۱۱/۴)؛ «خداوند درباره فرزندانان به شما سفارش می‌کند که سهم (میراث) پسر، به اندازه سهم دو دختر باشد و اگر فرزندان شما، (دو دختر و) بیش از دو دختر باشند، دو سوم میراث از آن‌هاست و اگر یکی باشد، نیمی (از میراث)، از آن اوست و برای هر یک از پدر و مادر او، یک‌ششم میراث است، اگر (میت) فرزندی داشته باشد؛ و اگر فرزندی نداشته باشد و (تنها) پدر و مادر از او ارث برند، برای مادر او یک‌سوم است (و بقیه از آن پدر است)؛ و اگر او برادرانی داشته باشد، مادرش یک‌ششم می‌برد

۱. به نظر می‌رسد که از دو جهت، اصطلاح «ازدواج غیر مؤجل» بر «ازدواج دائم» ارجح است: نخست اینکه از منظر فقیهان مسلمان، هر ازدواجی که برایش اجلی معین نشود و از سنخ متعه نباشد، ازدواج دائم به شمار می‌آید (طوسی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۳۴۰؛ محقق حلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۵۳۰)؛ و دیگر اینکه تنها دین ابراهیمی که نکاح را پیوندی دائم و ناگسستی به شمار می‌آورد، مسیحیت است (میشل، ۱۳۷۷، ص ۹۵؛ Foley, 1916, pp. 434, 438-441). در همین باره، در Brown & Anatolios, 2009, pp. 88-90. در میانجیل آمده است که اگر مردی همسرش را - جز به دلیل ارتکاب وی به زنا - طلاق دهد و زن دیگری را به نکاح خویش درآورد، در شمار زناکاران قرار دارد. نیز در مسیحیت، ازدواج با زنان مطلقه در حکم زنا دانسته شده است (نک: عهد جدید، انجیل متی، ۵: ۳۱-۳۲، ۱۹: ۹؛ انجیل مرقس، ۱۰: ۱۱-۱۲؛ انجیل لوقا، ۱۶: ۱۸).

(و پنج‌ششم باقیمانده، برای پدر است). (همه این‌ها) بعد از انجام وصیتی است که او کرده، و بعد از ادای دین است. شما نمی‌دانید پدران و مادران و فرزندان، کدامیک برای شما سودمندترند. این فریضه الهی است و خداوند، دانا و حکیم است».

در این آیه شریفه، شیوه تقسیم ارث در طبقه اول وارثان - یعنی فرزندان و پدران و مادران - تبیین شده و پرداخت آن در زمره فرائض الهی شمرده شده است. بر همین اساس است که گاه برخی از فقها و صاحبان جوامع روایی، احکام و روایات مربوط به تقسیم ارث را در فصلی به نام «کتاب الفرائض و الموارث» گرد آورده و گاه عنوان «کتاب الفرائض» را بر «کتاب الارث» یا «کتاب الموارث» ترجیح داده‌اند. برای مثال، شیخ طوسی شیوه نخست را در «تهذیب الأحکام» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۹، ص ۲۴۷) و شیوه دوم را در «الاستبصار» به کار بسته است (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۱۴۱).

ج ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاوَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ (نساء: ۲۴)؛ «و زنان شوهردار (بر شما حرام است)؛ مگر آن‌ها را که (از راه اسارت) مالک شده‌اید؛ (زیرا اسارت آن‌ها در حکم طلاق است)؛ این‌ها احکامی است که خداوند بر شما مقرر داشته است. اما زنان دیگر غیر از این‌ها (که گفته شد)، برای شما حلال است که با اموال خود، آنان را اختیار کنید؛ درحالی‌که پاکدامن باشید و از زنا، خودداری نمایید. و زنانی را که متعه [= ازدواج موقت] می‌کنید، واجب است مهر آن‌ها را بپردازید و گناهی بر شما نیست در آنچه بعد از تعیین مهر، با یکدیگر توافق کرده‌اید. (بعداً می‌توانید با توافق، آن را کم یا زیاد کنید). خداوند، دانا و حکیم است».

از این آیه شریفه که موسوم به آیه متعه است، دو مطلب استفاده می‌شود: نخست اینکه تعیین و پرداخت مهریه در ازدواج مؤجل (موقت) - همچون ازدواج غیر مؤجل - امری واجب و حتمی است؛ و دیگر اینکه زوجین مجازند پس از انعقاد عقد نیز بنا بر رضایت طرفین، میزان مهریه را تغییر دهند.

د ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ (توبه: ۶۰/۹)؛ «زکات‌ها مخصوص فقرا و مساکین و کارکنانی است که برای (جمع‌آوری) آن زحمت می‌کشند و کسانی که برای جلب محبتشان اقدام می‌شود و برای (آزادی) بردگان و (ادای دین) بدهکاران و در راه (تقویت آیین) خدا و واماندگان در راه. این یک فریضه (مهم) الهی است و خداوند دانا و حکیم است».

این آیه شریفه، مصارف صدقات (زکات) را در قالب ۸ محور اصلی بیان کرده و پرداخت آن را در زمره فرائض الهی شمرده است. همسو با آیه شریفه، عالمان لغت متفقند که یکی از وجوه معنایی «فریضه» در زبان عربی، «زکات» است. از جمله، راغب اصفهانی به صراحت گفته است: «و يُقَالُ لِمَا أُخِذَ فِي الصَّدَقَةِ فَرِيضَةً» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، صص ۶۳۰-۶۳۱)؛ یعنی «به آنچه در قالب صدقه (زکات) ستانده می‌شود، فریضه اطلاق می‌گردد» (همچنین، نک: صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۰۳).

به عنوان جمع‌بندی از آنچه گذشت باید گفت، از دقت بر مضامین آیات یادشده می‌توان وجوه اشتراک و افتراق آنها را بازشناخت. وجه اشتراک این آیات، آن است که سیاق حاکم بر همه آنها، فقهی و دربردارنده مجموعه‌ای از احکام شرعی در حوزه امور مالی و اقتصادی است. در برابر، وجه افتراق این آیات، آن است که واژه «فریضه» در هر یک از آنها، بر نوع خاصی از پرداخت مالی اطلاق

شده است که با یکدیگر تفاوت‌های بارزی دارند. بر همین اساس، مسئله اصلی این جستار آن است که «فرضیه» دربردارنده چه مؤلفه‌های معنایی^۱ است که به طور همزمان، ظرفیت اطلاق بر مهریه و ارث و زکات را دارد؟

برای پاسخ به پرسش فوق، در مطالعه حاضر بناست از رویکرد ریشه‌شناسی^۲ بهره برده شود و آن رویکردی است که قدیم‌ترین و اصیل‌ترین معنای واژه‌ها را در زبان‌های نیا پیجویی می‌کند و روند تحولات معنایی آنها را در گذر زمان به بحث می‌گذارد (Campbell & Mixco, 2007, pp. 56-57; Bussmann, 2006, p. 385). برای کاربری رویکرد ریشه‌شناسی در فهم مفردات قرآنی، نک: پاکتچی، شیرزاد و شیرزاد، ۱۳۹۸ الف، سراسر اثر؛ طیب‌حسینی، حکیمیان، شیرزاد و شیرزاد، ۱۴۰۱، سراسر اثر).

در سخن از پیشینه مقاله باید گفت، تاکنون پژوهشی که در صدد بحث از مؤلفه‌های معنایی «فرضیه» با رویکرد ریشه‌شناسی باشد، به انجام نرسیده است. در این بین، احمد پاکتچی تنها قرآن‌پژوهی است که با همین رویکرد، معنای «فرض» را در دو آیه قرآنی - «نور: ۲۴/۱» و «قصص: ۸۵/۲۸» - به مطالعه گذاشته و به این نتیجه دست یافته است که مقصود از «فرض قرآن» در این آیات، نزول تدریجی قرآن کریم به صورت پاره‌پاره و در قالب بخش‌های مجزا، متناسب با شرایط اجتماعی عصر نزول است (Pakatchi, 2022, pp. 201-215).

۲. پیجویی «فرض» از ریشه‌های ثنایی

برای کشف قدیم‌ترین معنای «فرض»، نخست نیاز است که ریشه ثنایی این ماده در زبان آفروآسیایی^۳ - زبان نیا - پیجویی شود. به این منظور، احتمالات زیر قابل بررسی است:

الف) ساخت پیش‌سازی: ف + رض؛

ب) ساخت میان‌سازی: قرار گرفتن واج /r/ در میانه بن ثنایی فض؛

ج) ساخت پس‌سازی^۴: فر + ض؛

د) ساخت بر اساس ترکیب دو بن فر + رض و سپس، حذف هجای مکرر.

در پیجویی از ریشه‌های آفروآسیایی باید دانست که نظیر متعارف برای واج‌های سامی «ر» و «ض» به ترتیب /r/ و /ʕ/، و نظیر متعارف برای واج «ف» نیز گاه /f/ و گاه /p/ است (See: Orel & Stolbova, 1995, pp. xviii-xx). بر این اساس، روال کار آن است که با جست‌وجو در داده‌های بازمانده از زبان نیا، همه ریشه‌های ثنایی که به صورت «فر» (pr/fr)، «فض» (pʕ/fʕ) و «رض» (rʕ) هستند، گردآوری و امکان نقش‌آفرینی آنها در ساخت «فرض» سنجیده شود.

مبنتی بر همین روال، جست‌وجو برای یافتن ریشه‌هایی به صورت «فر» (pr/fr) و «فض» (pʕ/fʕ) که ارتباط معنایی موجه با «فرض» داشته باشند، مقرون به توفیق نیست. در مقابل، از داده‌های زبان‌شناسی برمی‌آید که می‌توان سابقه ماده «فرض» را در بن ثنایی «رض» (rʕ) بازجست که پس از الحاق پیش‌ساز «ف» (f/p)، به زبان‌های سامی راه یافته است. در همین راستا، زبان‌شناسانی

^۱ . semantic components

^۲ . Etymology

^۳ . زبان آفروآسیایی (Afro-Asiatic) نیای مشترک تعدادی از خانواده‌های زبانی به نام‌های سامی، بربری، مصری، چادی، کوشی و اوموتی است و سابقه‌ای بیش از ۱۲۰۰۰ سال دارد (Bennett, 1998, pp. 21-22; Bomhard, 2014, pp. 4-7).

^۴ . برای اطلاع بیشتر از پیش‌سازها (preformative)، میان‌سازها (informative) و پس‌سازها (afformative) در زبان‌های سامی، ر.ک: O'Leary, 1923, pp. 180-191; Gray, 1971, pp. 45-48; Lipinski, 1997, pp. 215-228.

چون دالگاپولسکی موقت شده‌اند با استناد به داده‌های بازمانده از شاخه‌های زبانی متعدد، واژه ثنائی **rāḥ* را بازسازی نمایند که بر معنای «شکستن» و «تکه تکه کردن» (to break into pieces) دلالت دارد (Dolgopolsky, 2008, pp. 1832-1833). مبتنی بر اصول واژه‌سازی سامی، چنین انتظار می‌رود که بُن ثنائی «رض» (rḥ) در انتقال از آفروآسیایی به سامی، از صورت ثنائی به ثلاثی تبدیل شود. براساس جست‌وجوی نگارنده، بُن «رض» (rḥ) دست‌کم از سه طریق، ثلاثی شده و به زبان‌های سامی راه یافته است:

۲-۱. ثلاثی سازی از طریق تضاعف

مبتنی بر قواعد زبان‌شناسی سامی، گاه انتقال از ثنائی به ثلاثی کاملاً لفظی است و صرفاً در همخوان‌ها، «تکرار»^۲ یا به گفته قدما «تضاعف»^۳ رخ می‌دهد. این نوع از ثلاثی سازی خود بر دو قسم است: در برخی موارد، تنها همخوان دوم دچار تضاعف می‌گردد که به آن تکرار جزئی^۴ گفته می‌شود؛ مثل تبدیل بُن ثنائی «رض» به بُن ثلاثی «رضض» (رَضَض) و در پاره‌ای از موارد، هر دو همخوان دچار تضاعف می‌گردند که به آن تکرار کامل^۵ گفته می‌شود؛ مثل تبدیل بُن ثنائی «رض» به بُن رباعی «رضرضض» (رَضَرَضَضَض). در سخن از ماده «رضض» در زبان عربی باید گفت، اصلی‌ترین معنای این ماده - همچون زبان نیا - «شکستن» است که سپس، بر اثر تشدید معنایی^۶، معنای «کوبیدن» و «خردکردن» (صورت تشدید یافته شکستن) را به خود گرفته است. همان‌طور که عالمان لغت گفته‌اند، «رَضَضُ الشَّيْءِ يَرْضُضُهُ رَضًّا» به معنای «او آن چیز را شکست/ خرد کرد»، «ارْتَضَّ الشَّيْءُ» به معنای «آن چیز شکست/ خرد شد»، «رَضَضُ الشَّيْءِ» به معنای «ریزه‌های چیزی که شکسته و کوبیده شده است»، و سرانجام «مَرْضُوضٌ» و «رَضِيضٌ» به معنای «شیء شکسته و خردشده» است. نیز ماده رباعی «رضرضض» که حاصل تکرار کامل در بن ثنائی rḥ/ است، به معنای «شکستن» و «تکه تکه کردن» است. برای مثال، «رَضَرَضَّ الشَّيْءُ» به معنای «او آن چیز را شکست و ریزه‌ریزه کرد»، «تَرَضَرَضَّ الشَّيْءُ» به معنای «آن چیز شکسته و خرد شد»، و «رَضَرَضَّ رَضْرَاضَةً» به معنای «سنگ خردشده» است (برای واژه‌های یادشده، ر.ک: صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۷، صص ۴۳۰-۴۳۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، صص ۱۵۴-۱۵۵؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ص ۶۴۳). ماده «رضض» افزون بر عربی، در دیگر زبان‌های سامی نیز همزادهایی با صورت «رصص» دارد.^۷ در این راستا، نخست باید از زبان عبری یاد کرد که در آن، واژه‌های ַרַץ-רַץ (rāṣaṣ) و ַרַץ-רִשֵּׁשׁ (riṣēš) به ترتیب به معنای «شکستن/ خردکردن» و «تکه تکه کردن» هستند (Gesenius, 1939, p. 954; Klein, 1987, p. 628). همچنین، واژه ַרַץ-רַץ (rāṣaṣ) در زبان آرامی ترگوم به معنای «شکستن»، «خرد کردن» و سپس «فشردن/ فشاردادن» است (Dalman, 1901, p. 388; Jastrow, 1903, vol. 2, p. 1495). همزاد این ماده را می‌توان در زبان سریانی نیز سراغ گرفت؛ با این تفاوت که براساس قواعد تبدیل واجی، معادل واج «ض» در آن زبان سامی، «ع» - و نه «ص» - است (Wright, 1980, pp. 61-63; Zammit, 2002, p. 12). برای آگاهی از مجموعه

^۱. همخوان (consonant) در دانش زبان‌شناسی، بر حروف بی‌صدا (صامت) اطلاق می‌گردد.

^۲. gemination

^۳. partial reduplication

^۴. complete reduplication

^۵. hyperbole

^۶. معادل واج «ض» در اکثر زبان‌های سامی همچون اکدی، عبری و آرامی ترگوم غالباً «ص» (Ṣ) است. (برای مطالعه نک: O'Leary, 1923, p. 53; Moscati, 1980, p. 28; Gray, 1971, pp. 11-12).

واج‌های متناظر با «رض» در سنت آرامی، نک: پاکتچی، ۱۳۹۲، صص ۳۱-۳۳). سریانی‌پژوهان بر این مطلب اتفاق نظر دارند که همزاد «رَضَ» در سریانی، ܪܬܐ (raṯ) است که بر معنای «شکستن»، «خُردکردن»، «تَگه‌تَگه کردن» و سپس، مجازاً «کوبیدن» و «تخریب» دلالت دارد (Costaz, 2002, p. 349; Payne Smith, 1903, vol. 2, pp. 544-545; Brun, 1895, p. 650).

۲-۲. ثلاثی‌سازی از طریق افزودن پس‌ساز

افزون بر آنچه گذشت، بن‌ثنایی «رض» - به معنای شکستن - از مسیر دیگری نیز ثلاثی شده و آن پذیرش پس‌ساز /h/ (ح) و تبدیل شدن به «رضح» است. آن‌طور که در لغت‌نامه‌های عربی به ثبت آمده، «رَضَحَ الشَّيْءُ» به معنای «او آن چیز را شکست/ریزه‌ریزه کرد»، «تَرَضَّحَ الشَّيْءُ» به معنای «آن چیز شکسته شد/ریزه شد»، «رُضِحَ» به معنای «آنچه شکسته و ریزه شده است»، «رَضِیح» به معنای «هسته خرما شکسته و ریزه شده»، و «مِرْضاح» به معنای «سنگی که هسته خرما را با آن می‌کوبند» است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۴۵۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۵۲).

همزادهای «رضح» را می‌توان در دیگر زبان‌های سامی نیز بازجست. از جمله باید واژه ܪܫܐܝܬ (rāṣaḥ) در زبان عبری را یاد کرد که به معنای «به قتل رساندن» و «با خشونت کشتن» - از طریق خُردکردن و ریزه‌ریزه کردن مقتول - است (مشکور، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۲۹۴؛ Klein, 1987, p. 627; Gesenius, 1939, pp. 953-954).

۲-۳. ثلاثی‌سازی از طریق افزودن پیش‌ساز

بن‌ثنایی «رض» (rḥ) از طریق پذیرش پیش‌ساز «ف/پ» (f/p) نیز به صورت ثلاثی درآمده است. احمد پاکتچی معتقد است که پیش‌ساز «ف/پ» معنای «کندن» را به بن‌ثنایی «رض» - به معنای شکستن - اضافه می‌کند. در نتیجه، «فرض» دلالت بر معنایی مرکب، از این قرار دارد: «شکستن و تَگه‌تَگه کردن چیزی همراه با کندن درون آن» (Pakatchi, 2022, p. 210). این تحول معنایی - یعنی انتقال از معنای «شکستن» (رض) به «شکستن همراه با کندن» (فرض) - را می‌توان در زبان‌های مختلف سامی شاهد بود؛ مثلاً: perṣu در زبان اکدی به معنای «رخنه»، و parāṣu در همان زبان به معنای «رخنه‌کردن و شکستن (جهت نفوذ در چیزی)» است (Gelb, Von Soden, 1972, vol. 2, p. 832; Muss-Arnolt, 1905, vol. 2, p. 836). Black, 2000, pp. 266, 272; 1998, vol. 12, pp. 195, 414). نیز واژه prṣ در زبان اوگاریتی به معنای «شکاف» و «رخنه» (Del Olmo Lete & Sanmartin, 2003, p. 683)، و واژه ܦܪܫܐ (pāraṣ) در زبان عبری به معنای «شکستن یک شیء برای تبدیل آن به قطعات کوچکتر» و «شکستن چیزی جهت نفوذ در آن» است (Klein, 1987; Gesenius, 1939, pp. 829-830). همچنین واژه ܦܪܫܐ (pāraṣ) در زبان آرامی ترگوم به معنای «رخنه‌کردن» و «شکستن جهت نفوذ»، و واژه ܦܪܫܐ (pāraṣ) در همان زبان به معنای «شکاف»، «درز» و «رخنه» است (Jastrow, Dalman, 1901, pp. 333, 336-337). 1903, vol. 2, pp. 1227, 1237). نیز واژه prṣ در زبان مندایی به معنای «رخنه ایجاد کردن» و «شکستن جهت نفوذ» است (Drower & Macuch, 1963, p. 380). سرانجام در سخن از زیرشاخه‌های جنوبی سامی، باید از واژه ܦܪܫܐ (faraṣa) در زبان گعزی به معنای «شکستن»، «بریدن» و «از هم جداکردن» (Leslau, 1991, p. 167) و ماده «فرض» در زبان عربی به معنای «بریدن» و «شکاف واردکردن» یاد کرد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، صص ۲۰۵-۲۰۶).

۳. ساخت معانی ثانوی از «فرض»

لغویان مسلمان بر این مطلب متفقند که «فرض» در اصل به معنای «بُريدن» و «شکاف وارد کردن» است و بر همین اساس، کوشیده‌اند هر یک از مشتقات این ریشه را با تحلیلی به این معنا پیوند دهند. برای نمونه، «فرض» به معنای «بریدگی در هر چیزی» است (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۴۸۸؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۹۷؛ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۴۳۲)، «فَرَضْتُ الخَشْبَةَ» به معنای «چوب را بُريدَم» است (فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۹؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۲۲۲) و «تَفْرِیض» نیز مصدر «فَرَضْتُ یَفْرِضُ» به معنای «بُريدن» است (ابن درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۷۵۰؛ زمخشری، ۱۹۷۹، ص ۴۷۰).

همچنین، «مِفْرَض» و «مِفْرَاض» که بر وزن آلت اند، بر آهنی دلالت دارند که با آن اشیا را می‌بُرند و می‌شکافند (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۹۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۰۵). «فُرْضَةُ القوس» نیز اشاره به جای چله کمان یا جای بستن زه در کمان دارد که در واقع، همان بریدگی یا شکافی است که در کنار کمان وجود دارد تا زه را به آن ببندند (ازهری، ۲۰۰۱، ج ۱۲، ص ۱۳؛ فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۸؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۱۸). بر همین منوال، عرب تیری را که در دندان‌اش برشی تعبیه می‌شود تا در زه قرار بگیرد، «فَرِیض» می‌خواند (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۹۷؛ ابن سیده، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۳) و سِیر را از آن جهت که از اطرافش بریده می‌شود تا به سان دایره‌ای ساخته و پرداخته گردد، «فَرَض» می‌نامد^۱ (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۴۸۹؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۱۹).

واژه «فُرْضَةُ» - گذشته از جای چله کمان که پیش‌تر از آن یاد شد - بر تعدادی از دیگر مفاهیم نیز اطلاق می‌گردد که شرح آن از قرار زیر است: الف) «فُرْضَةُ الباب» به معنای تخته‌ای که در آن شکافی تعبیه شده است تا پاشنه در داخل آن قرار بگیرد و بچرخد، ب) «فُرْضَةُ الدَّوَاةِ» به معنای قسمت توخالی از جادواتی که کنده کاری شده است تا دوات در آن ریخته شود، ج) «فُرْضَةُ البحر» به معنای بریدگی‌های کنار دریا که کشتی‌ها در آن لنگر می‌اندازند و د) «فُرْضَةُ الزند» که اشاره به قسمتی از بریدگی آتش‌زنه دارد که آتش را از آنجا شعله‌ور می‌سازند (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، صص ۲۰۵-۲۰۶؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ص ۶۵۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۲).

مبتنی بر لغت‌نامه‌های عربی، از «فرض» معانی ثانوی متعددی ساخته شده است که همگی بر ساخته از معنای «بُريدن» هستند:

۳-۱. ساخت معنای «پیمودن» از «بُريدن»

لغویان مسلمان چنین گفته‌اند که «افتراض» به معنای «پیمودن»، و «افتَرَضَ القومُ» به معنای «آن قوم کوچید» است (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۸). گرچه در بادی امر، ساخت معنای «پیمودن مسیر» از معنای «بُريدن» دور از ذهن به نظر می‌رسد؛ اندک توجهی به صورت‌بندی‌های مشترک ساخت معنا در زبان عربی نشان می‌دهد که این طرز فکر سابقه‌ای دراز در فرهنگ عرب دارد. برای مثال، عرب از ماده‌های «قطع» و «قرض» - هر دو به معنای بُريدن - ترکیب‌هایی چون «قَطْعُ الطريق»، «قَطْعُ الوادی»، «قرضُ

^۱ در پیجویی شواهدی که مؤید ساخت معنای «سیر» از «بُريدن» باشد، می‌توان از انتقال‌های معنایی مشابه در خود زبان عربی سود جست. برای مثال، از ماده عربی «جوب» که در اصل به معنای «بُريدن» است و در آیات قرآنی چون ﴿وَتُؤَمِّدُ الَّذِينَ جَاءُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ﴾ (فجر: ۸۹/۹)؛ «و قوم نمود که صخره‌های عظیم را از (کنار) درّه می‌بُريدند (و از آن خانه و کاخ می‌ساختند)» نیز در همین معنا به کار برده شده (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۱۳۰، ج ۱۰، صص ۳۴۲-۳۴۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۷۴۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۱، ص ۱۵۴)، واژه‌های «جَوْب» و «مِجَوْب» ساخته شده‌اند که هر دو به معنای «سیر» هستند (ابن درید، ۱۹۸۷، ج ۱، ص ۲۷۲، ج ۳، ص ۱۲۹۲؛ ازهری، ۲۰۰۱، ج ۱۱، صص ۱۴۸-۱۵۰؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ص ۷۰).

المكان» و «قرض الوادی» را ساخته است که جملگی به معنای «پیمودن مسیر و حرکت کردن در جاده» هستند^۱ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، صص ۶۶۶ و ۶۷۷؛ فیومی، بی تا، ج ۲، صص ۴۹۸ و ۵۰۹). افزون بر این، عرب مبتنی بر این تلقی که راه‌ها به واسطه رفت و آمد مکرر مسافران از نقطه‌ای به نقطه دیگر شکل می‌گیرند، واژه «فراض» را برای افاده معنای «راه» به کار برده است (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۰؛ برای مشاهده همین فرآیند ساخت در واژه «سبیل»، ر.ک: پاکتچی، شیرزاد و شیرزاد، ۱۳۹۸، ص ۷۹).

۲-۳. ساخت معنای «جامه» از «بریدن»

به گفته عالمان لغت، واژه «فراض» در زبان عربی - به جز راه - معنای دیگری نیز دارد و آن «لباس» یا «جامه» است. بر همین اساس، عرب درباره مردی که لباس بر تن ندارد، می‌گوید: «ما علیه فراض» (ازهری، ۲۰۰۱، ج ۱۲، ص ۱۳؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۹۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۰۶). احمد پاکتچی ساخت معنای «جامه» از «بریدن» را به خوبی شرح داده است؛ با این توضیح که لباس نزد مردم حجاز بر دو گونه بود که هر دو ارتباط مستقیم با برش داشتند: یکی لباس‌های پیچیدنی، یعنی لباس‌هایی - همچون جامه احرام در حج - که چیزی جز تگه‌ای پارچه که به اندازه قامت فرد بریده و به دور او پیچیده می‌شدند، نبودند؛ و دیگری لباس‌های دوختنی، یعنی جامه‌هایی که با ایجاد برش‌های مختلف در پارچه دوخته می‌شدند و غالباً از طریق تجارت با مناطق خارج از حجاز در اختیار عرب قرار می‌گرفتند^۲.

در هر صورت، برش اصلی‌ترین نقش را در تولید پوشاک ایفا می‌کرد؛ تا آن حد که گاه معنای «لباس» در زبان عربی بر اثر تحول معنایی از «بریدن» ساخته شده است. افزون بر «فراض»، این اتفاق را می‌توان در واژه‌های «بَتَّ»، «جُبَّة» و «خِرْقَة» - هر سه به معنای جامه - بازجست. در سخن از بَتَّ و جُبَّة باید دانست، اصلی‌ترین معنای «بَتَّ» «بَتَّ يَبْتُ بَتًّا» و «جَبَّ» «جَبَّ يَجُبُّ جَبًّا» (بریدن) و «قطع کردن» است؛ و در سخن از خِرْقَة نیز باید توجه داشت که «خَرَقَ» «خَرَقَ يَخْرُقُ خِرْقًا» در اصل به معنای «بریدن»، «شکافتن» و «پاره کردن» است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۹۶، ۲۴۲، ج ۴، صص ۱۴۶۶-۱۴۶۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، صص ۲۴۹، ج ۲، صص ۶-۸ و ج ۱۰، ص ۷۳؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، صص ۶۵، ۱۴۶-۱۴۷، ۸۷۸).

۳-۳. ساخت شاخه معنایی «استخوان»، «ضخیم و ستبر» و «پیر و مسن» از «بریدن»

به گفته عالمان لغت، از ماده «فرض» سه معنای دیگر نیز ساخته شده است که در بادی امر، ارتباط روشنی با مفهوم «بریدن» ندارند: یکی «فَارِضَة» به معنای «استخوان»؛ دیگری «فَارِض» به معنای «ضخیم و ستبر از هر چیز»؛ و سومی «فَارِض» به معنای «پیر»، «مسن» و «قدیمی» که یک‌بار در قرآن کریم به کار رفته است: ﴿... إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ...﴾ (بقره: ۶۸/۲)؛ «ماده‌گاو است که نه پیر و از کار افتاده باشد، و نه بکر و جوان؛ بلکه میان این دو باشد» (برای واژه‌های یادشده، ر.ک: خلیل بن احمد، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۲۹؛ ازهری، ۲۰۰۱، ج ۱۲، صص ۱۲-۱۳؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۸، صص ۷-۸؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، صص ۱۲۰-۱۲۲).

در سخن درباره ساخت معنای «استخوان» از «بریدن»، یک نکته مردم‌شناختی بسیار کمک‌رسان است و آن توجه به نقش استخوان‌ها در بریدن و قطعه قطعه کردن اشیاء نزد اقوامی است که از ابزارآلات تیز همچون چاقو بی‌بهره بودند. این نکته‌ای است که

^۱. گفتنی است، یکی از معانی «بریدن» در زبان فارسی نیز «پیمودن و طی کردن مسیر» است (انوری، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۹۴۹). حافظ شیرازی چنین می‌سراید: «هر راه‌رو که ره به حریم درش نبرد // مسکین بُرد وادی و ره در حرم نداشت» (حافظ، ۱۳۷۱، ص ۱۱۰).

^۲. دکتر پاکتچی این بحث را برای نخستین بار در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۱۹، در نشستی با عنوان «نقش انسان‌شناسی فرهنگی در فهم قرآن کریم» (مطالعه موردی: پوشاک) در دانشگاه اصفهان مطرح کرده است.

از سوی مردم‌شناسانی چون مورگان و تایلر مطرح شده و با عنایت به ماده‌های فرهنگی^۱ بازمانده از جوامع کهن به اثبات رسیده است (Tylor, 1871, vol. 1, pp. 60, 106, 112, 310, 349; See: Morgan, 1877, pp. 69, 537, 539, 540). به این ترتیب، «فاریضة» که اسم فاعل از «فرض» است، در اصل به معنای «بُرَند» یا «بُران» است که مجازاً معنای «استخوان» را به خود گرفته است.

در گام بعد، از معنای «استخوان» - به این اعتبار که جسمی سخت و سفت است - معنای «ضخامت» و «ستبری» ساخته شده، و سپس، بر اساس این تلقی که از عمر هر چیز بگذرد، ضخیم‌تر و قدرتمندتر می‌شود، معنای «قدیمی»، «پیر» و «مسن» ساخته شده است. باید دانست، ساخت معنای «قدیمی/مسن» از «ضخیم/ستبر»، و ساخت معنای «ضخیم/ستبر» از «استخوان»، در دیگر زبان‌های سامی نیز امری رایج است و در ماده‌هایی همچون «قس‌س» به وقوع پیوسته است (برای آگاهی بیشتر در این باره، نک: پاکتچی، ۱۳۹۵، صص ۱۶-۱۷).

۳-۴. ساخت معنای «بخش کردن/تقسیم کردن» و «سهم دادن» از «بریدن»

از جمله گسترش‌های معنایی که در ماده «فرض» به وقوع پیوسته، ساخت معنای «بخش کردن/تقسیم کردن» و سپس «سهم دادن» از «بریدن» در زبان عربی است. مبنای این ساخت، یک تلقی فرهنگی نزد قوم عرب است با این توضیح که بهره و نصیب هر فرد - از بهره‌های مادی گرفته تا معنوی - بخشی از یک کل است که به هریک از ذی‌حقان، سهمی مشخص از آن داده می‌شود. دریافت این سهم، تجلّی همان جزئی است که از بدنه خود بریده و جدا می‌شود و بین افراد تقسیم می‌گردد.

از منظر گونه‌شناسی ساخت معنا، انتقال از معنای «بریدن/جداکردن» به «تقسیم کردن/سهم دادن» هم در زبان عربی و هم در دیگر فرهنگ‌های بشری نظیر دارد. از جمله، می‌توان این انتقال معنایی را در ماده عربی «قس‌م» و واژه فارسی «بخت» مشاهده کرد (نک: پاکتچی، ۱۳۹۵، ص ۱۹؛ حسن‌دوست، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۱۲).

در لغت‌نامه‌های عربی، شواهد متعددی از دلالت «فرض» بر «سهم دادن» گرد آمده است. مثلاً وقتی عرب می‌گوید: «فَرَضَ القاضی النفقةَ لِزَوْجَةٍ»، مقصود آن است که قاضی میزان نفقه زن را مشخص کرده و مرد را بر جداکردن نصیب زن از مالش و اعطای آن به او ملزم ساخته است (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۴۸۹؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۶۹). نیز «فَرَضَ الحاكمُ له فی الديوان» به این معناست که حاکم برای فلان شخص، مقرری تعیین نموده و نصیب و بهره او از بیت‌المال را ثبت کرده است (زمخشری، ۱۹۷۹، ص ۴۷۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۲). همچنین، عرب «جیره سرباز» را که سهم او از خزانه است، «فَرَضَ» می‌خواند و «افترَضَ العَبدُ» را در معنای «سپاهیان جیره و مواجب خود را - که همان سهم آنان است - گرفتند» به کار می‌برد (خلیل بن احمد، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۲۸؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۷؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، صص ۱۱۹، ۱۲۳).

۳-۵. ساخت معنای «فرمان دادن» از «بریدن»

دیگر گسترش معنایی که در ماده «فرض» به وقوع پیوسته، ساخت معنای «فرمان دادن/امر کردن/اجب کردن» از «بریدن» در زبان عربی است. افزون بر عربی، این انتقال معنایی در زبان اکدی نیز رخ داده است. با این توضیح که واژه parṣu در این زبان سامی

^۱. ماده فرهنگی (Material Culture) بر مجموعه ابزارآلات، صنایع دستی، پوشاک، معماری، تولیدات هنری و امثال آن اطلاق می‌شود که از اقوام گذشته بر جای مانده است و در موزه‌ها یا میدان‌های باستان‌شناختی نگهداری می‌شود (Seymour-Smith, 1986, p. 183/Morris, 2012, p. 161).

به معنای دستور، فرمان و قانونی است که از سوی خدایان یا پادشاهان صادر می‌شود و همگان موظف به رعایت آن هستند (Muss-). (Gelb, 1998, vol. 12, p. 195; Arnolt, 1905, vol. 2, p. 836).

از منظر گونه‌شناسی ساخت معنا، می‌توان انتقال از معنای «بریدن» به «فرمان دادن/ واجب کردن» را در ماده «وجب» نیز بازجست. آنچنان که اورل و استولبووا بازسازی کرده‌اند، سابقه ماده «وجب» به واژه آفروآسیایی *wvgab - به معنای بریدن - بازمی‌گردد که سپس در انتقال به زبان‌های سامی همچون عربی، معنای «واجب شدن» را به خود گرفته است (See: Orel & Stolbova, 1995, p. 532). نیز، این گونه از ساخت معنا را می‌توان در واژه ܐܚܕܐ (hāqaq) در زبان عبری سراغ گرفت که در اصل به معنای «بریدن» و «شکافتن»، و سپس به معنای «مقرر داشتن»، «فرمان دادن» و «قضاوت کردن» است (Gesenius, 1939, p. 349). همچنین، می‌توان این انتقال معنایی را در واژه انگلیسی decision به معنای «رأی و حکم لازم الاجرای دادگاه» بازجست که ریشه در واژه لاتین decidere به معنای «بریدن» دارد (Skeat, 1888, p. 156; Donald, 1872, p. 113). در همین راستا، یکی از معانی «بریدن» در زبان فارسی نیز مقرر کردن یک حکم لازم‌الاجرا در محکمه است؛ مثلاً گفته می‌شود: «برایش یک سال زندان بریدند» (انوری، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۹۴۹).

بر اساس لغت‌نامه‌های عربی، بخش مهمی از کاربردهای «فرض» ناظر به معنای «فرمان دادن» و «واجب کردن» است. برای مثال، لغویان مسلمان «فرض»، «مفروض» و «فريضة» را به معنای «امر واجب و لازم‌الاجرا»، «فَرَضَ اللَّهُ» و «افترضَ اللَّهُ» را به معنای «خدا امری را بر بندگان واجب کرد»، «فارِض»، «فَرِض» و «فَرَضِي» را به معنای «دانا به دستورات و واجبات الهی»، و «فَرَضَ فُلَانٌ فَرَاضَةً» را به معنای «او دانا به واجبات الهی گردید» معنا کرده‌اند (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۷؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، صص ۱۰۹۷-۱۰۹۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۷، صص ۲۰۲-۲۰۳).

عالمان تفسیر نیز ماده «فرض» را در چند آیه قرآنی به همین معنا دانسته‌اند. از آن جمله است آیه شریفه ﴿الْحَجَّ أَشْهَرُ مَعْلُومَاتٍ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ...﴾ (بقره: ۱۹۷/۲)؛ «حج، در ماه‌های معینی است! و کسانی که (با شروع به مناسک حج) حج را بر خود فرض کرده‌اند، ...» که اشاره به حج‌گزارانی دارد که این منسک دینی را با بستن احرام بر خود واجب می‌سازند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۲۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۵، صص ۳۱۵-۳۱۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۳۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۷۹). گفتنی است اگرچه صاحبان کتب وجوه و نظایر، کاربردهای «فرض» در قرآن را دارای ۵ وجه معنایی - مشتمل بر واجب کردن، حلال کردن، تبیین کردن، نازل کردن و قسمت کردن - دانسته‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۷، صص ۶۷-۶۸؛ هارون بن موسی، ۱۴۰۹، ص ۸۳؛ ابوهلال عسکری، ۱۴۲۸، صص ۳۶۷-۳۶۸؛ حیری، ۱۴۲۲، صص ۴۴۳-۴۴۴؛ دامغانی، ۱۹۷۰، صص ۳۵۵-۳۵۶). اما به گفته ابن قتیبه می‌توان همه آنها را به معنای نخست - یعنی واجب کردن - بازگرداند (ابن جوزی، ۱۴۰۷، ص ۴۶۹، به نقل از ابن قتیبه). همین قرابت معنایی بین «فرض» و «وجوب» است که باعث شده، جمعی از لغویان بکوشند تمایزهای ظریف معنایی میان آن دو را بکاوند؛ گرچه در تحلیل آن، پنج مسیر مختلف در پیش گرفته‌اند (برای دیدن پنج دیدگاه مختلف در این باره، نک: ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰، ص ۲۱۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۳۰؛ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۴۳۲؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۲۲۱؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۱۶۲).

۴. مؤلفه‌های معنایی «فريضة» در قرآن کریم

اکنون که قدیم‌ترین معنای ماده «فرض» و معانی ثانوی آن با رویکرد ریشه‌شناسی مورد بحث قرار گرفت، می‌توان درباره مؤلفه‌های معنایی واژه «فريضة» سخن گفت. همانطور که عالمان تفسیر گفته‌اند، «فريضة» بر وزن «فَعِيل» به معنای «مفعول»، و معادل «مفروضه» است (برای تصریح به این معنا، نک: بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۴۶؛ ابوالسعود، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۳؛ کاشانی،

۱۳۳۶، ج ۲، صص ۳۸-۳۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۴۵). به این ترتیب، عرب به هر آن چیزی که مورد «فرض» (یعنی: بُرش) قرار می‌گیرد، «فریضه» اطلاق می‌کند که مصادیق آن در قرآن کریم عبارت است از: ارث، زکات و مهریه.

۴-۱. مؤلفه‌های معنایی «فریضه» (به معنای ارث)

از ریشه‌شناسی «فرض» به دست می‌آید که «فریضه» به معنای «ارث»، دربردارنده دو مؤلفه معنایی مهم است: یکی معنای «سهم» و «نصيب»، به این اعتبار که ارث به مثابه سهم وارثان است که از مال متوفّا جدا و در بین آنان تقسیم می‌شود (= فریضه به معنای سهم بریده‌شده/ جداشده/ تقسیم‌شده)؛ و دیگری معنای «فرمان الهی»، به این اعتبار که تقسیم ارث امری مقطوع است که از سوی خداوند متعال مقرر و بر همگان واجب شده است (= فریضه به معنای واجب‌شده/ فرمان‌داده‌شده).

افزون بر داده‌های ریشه‌شناسی، عطف توجه به سیاق آیه ۱۱ سوره نساء نیز، وجود مؤلفه‌های یادشده در واژه «فریضه» (به معنای ارث) را تأیید می‌کند، با این توضیح که از یک‌سو، خداوند متعال اموال میّت را با ذکر جزئیات کامل سهمیه‌بندی می‌کند و نصیب هر یک از وارثان را به تفکیک جداسازی و مشخص می‌نماید و از سوی دیگر، احکام تقسیم ارث را حدود و فرمان الهی می‌خواند و تعدی از آن را مستوجب عذاب می‌شمرد: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ... * وَ مَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ يَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَاراً خَالِداً فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾ (نساء: ۱۳-۱۴)؛ «این‌ها مرزهای الهی است... و هر که نافرمانی خدا و رسول او کند و تجاوز از حدود و احکام الهی نماید، او را به آتش درافکند که همیشه در آن (معدّب) است و همواره در عذاب خواری خواهد بود».

۴-۲. مؤلفه‌های معنایی «فریضه» (به معنای زکات)

از یافته‌های ریشه‌شناسی به دست می‌آید که «فریضه» به معنای «زکات»، دربردارنده دو مؤلفه معنایی است: یکی معنای «سهم» و «نصيب»، به این اعتبار که زکات به مثابه سهم مشخصی است که از مال توانگران جدا می‌گردد و در مصارف معین هشت‌گانه خرج می‌شود (= فریضه به معنای سهم بریده‌شده/ تقسیم‌شده)؛ و دیگری معنای «فرمان الهی»، به این اعتبار که پرداخت زکات امری مقطوع است که از سوی خداوند متعال بر مکلفان واجب شده است (= فریضه به معنای واجب‌شده/ فرمان‌داده‌شده).

هم‌راستا با یافته‌های ریشه‌شناسی، از آیه ۶۰ سوره توبه نیز، وجود مؤلفه‌های مزبور در واژه «فریضه» (به معنای زکات) تأیید می‌شود. این آیه شریفه به مؤمنان فرمان می‌دهد که از مجموع مال خود، بخشی مشخص را جدا سازند و در قالب هشت سهم، تقسیم‌بندی و خرج کنند (نک: توبه: ۶۰/۹).

۴-۳. مؤلفه‌های معنایی «فریضه» (به معنای مهریه)

از یافته‌های ریشه‌شناسی به دست می‌آید که اطلاق «فریضه» بر «مهریه» دربردارنده دو مؤلفه معنایی مهم است: یکی معنای «سهم» و «نصيب»، به این اعتبار که مهریه به مثابه سهمیه زن از اموال شوهر است که باید از مال وی جدا و در اختیار زن گذاشته شود (= فریضه به معنای سهم بریده‌شده/ جداشده)؛ و دیگری معنای «فرمان الهی»، به این اعتبار که پرداخت مهریه - به مثابه سهم زن - امری مقطوع است که از سوی شارع مقدس بر شوهران واجب شده است (= فریضه به معنای واجب‌شده/ فرمان‌داده‌شده).

باید خاطرنشان کرد که اطلاق «فریضه» بر «مهریه» ابتکاری قرآنی است که در تقابل با فرهنگ عرب پیش از اسلام انجام پذیرفته است؛ با این توضیح که در فرهنگ جاهلی، نکاح همچون یک معامله اقتصادی بود که در آن، زن یا با مقادیری از مال و یا در تهاتر با زنی دیگر دادوستد می‌شد (Smith, 1907, pp. 93, 96؛ Spies, 1991, p. 79؛ Motzki, 2001, p. 258). بر این اساس،

مهریه به مثابه بهای خرید زن در نظر گرفته و تنها به پدر او پرداخت می‌شد، و شخص زن را از آن جهت که نقش مَبِيع یا کالا را ایفا می‌کرد، هیچ نصیبی از مهریه نبود (ترمانینی، ۱۹۸۴، صص ۱۴۵-۱۴۶؛ علی، ۱۹۹۳، ج ۵، صص ۵۳۱-۵۳۲؛ Montgomery (Watt, 1956, p. 283).

این درحالی است که قرآن کریم با اطلاق «فریضه» بر مهریه، دو هدف را دنبال نموده است: نخست آنکه ماهیت بیع گونه مهریه را دچار تحولی بنیادین کرده و به آن ماهیتی دینی و شرعی بخشیده است (= فریضه به معنای فرمان الهی)؛ دیگر آنکه شخص زن - نه پدر او - را به عنوان صاحب و مالک مهریه معرفی نموده و بدین شکل، اعتبار و جایگاه زنان در محیط خانواده را تقویت کرده است (= فریضه به معنای سهم زن از مال شوهر).

در رابطه با نکته اخیر، نخست باید آیات ۲۳۶ و ۲۳۷ سوره بقره را یاد کرد که در بحث از تعیین میزان مهریه، از لام اختصاص استفاده کرده و مهریه را از آن زنان شمرده است: ﴿... أَوْ تَفَرِّضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً...﴾ (بقره: ۲/۲۳۶-۲۳۷)؛ «... یا مهری برایشان مقرر نکرده‌اید... درحالی که مهری برای آن‌ها تعیین کرده‌اید...». نیز در آیه شریفه ﴿... فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً...﴾ (نساء: ۴/۲۴)؛ «و زنانی را که متعه [= ازدواج موقت] می‌کنید، واجب است مهر آن‌ها را بپردازید»، فعل «آیتاء» دو مفعول را نصب داده است: مفعول نخست، ضمیر غایب «هنّ» - یعنی زنان - است که اشاره به گیرنده مهریه و صاحب آن دارد، و مفعول دوم نیز، واژه «أُجُور» است که دیگر بار، ضمیر «هنّ» بدان اضافه شده و بر تعلق مهریه به زنان تأکید کرده است.

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر در صدد برآمد برای نخستین بار با کاربری رویکرد ریشه‌شناسی، به این پرسش پاسخ دهد که واژه «فریضه» در قرآن کریم دربردارنده چه مؤلفه‌های معنایی است که به طور همزمان، بر سه پدیده مالی کاملاً متفاوت از یکدیگر - یعنی مهریه (بقره: ۲/۲۳۶-۲۳۷، نساء: ۴/۲۴)، ارث (نساء: ۴/۱۱) و زکات (توبه: ۹/۶۰) - اطلاق می‌شود. این مطالعه نشان داد:

۱. بر پایه شواهد ریشه‌شناختی، «فرض» از کهن‌ترین ریشه‌های ثلاثی در سامی است که بازمانده‌های آن در غالب زیرشاخه‌های این خانواده زبانی دیده می‌شود. قدیم‌ترین نشان از این ماده را می‌توان در بُن ثنایی /tĉ/ در زبان آفروآسیایی بازجست که به معنای «شکستن» و «تگه‌تگه کردن» است.

۲. قدیم‌ترین معنای «فرض» در زبان عربی، «بریدن» و «شکاف وارد کردن» است که از آن، معانی ثانوی زیر ساخته شده‌اند: پیمودن، جامه، استخوان، ضخیم و ستر، قدیمی و پیر، بخش کردن و سهم دادن، فرمان دادن. دو معنای اخیر در ساخت واژه «فریضه» نقش مستقیم ایفا کرده‌اند.

۳. بر اساس یافته‌های ریشه‌شناختی، واژه «فریضه» دربردارنده دو مؤلفه معنایی مهم است که در مهریه و ارث و زکات قابل پیجویی‌اند:

الف) مؤلفه معنایی «سهم» و «نصیب»؛ به این اعتبار که مهریه به مثابه سهم زن از اموال شوهر است که به او تعلق می‌گیرد. ارث به مثابه سهمیه وارثان از اموال شخص متوفاست که به آنان تملیک می‌شود و زکات نیز به مثابه سهمی است که نیازمندان از اموال توانگران دارند.

ب) مؤلفه معنایی «فرمان دادن»؛ به این اعتبار که پرداخت زکات، تقسیم ارث و دادن مهریه اموری تخطّی‌ناپذیرند که از سوی شارع مقدس مقرر شده و سرباز زدن از آنها عصیان از دستور الهی شمرده می‌شود.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. ترجمه: ناصر مکارم شیرازی. (۱۳۷۳). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. به کوشش علی عبدالباری عطیه، دار الکتب العلمیه.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهایة فی غریب الحدیث و الأثر. به کوشش محمود محمد طناحی، اسماعیلیان.
- ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی. (۱۴۰۷). نزهة الأعين النواظر فی علم الوجوه و النظائر. به کوشش محمد عبدالکریم کاظم، مؤسسة الرسالة.
- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷). جمهرة اللغة. به کوشش رمزی منیر یعلبکی، دار العلم للملایین.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۱۷). المختص. به کوشش خلیل ابراهیم جفال، دار احیاء التراث العربی.
- ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹). مقاییس اللغة. به کوشش عبدالسلام محمد هارون، دار الفکر.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱). تفسیر غریب القرآن. به کوشش ابراهیم محمد رمضان، دار و مكتبة الهلال.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (بی‌تا). إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم (تفسیر آبی السعود). دار احیاء التراث العربی.
- ابوهلال عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰). الفروق فی اللغة. دار الآفاق الجدیدة.
- ابوهلال عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۲۸). الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم. به کوشش محمد عثمان، مكتبة الثقافة الدينية.
- ازهری، محمد بن احمد. (۲۰۰۱). تهذیب اللغة. به کوشش محمد عوض مرعب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن. سخن.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. به کوشش محمد عبدالرحمان المرعشلی، دار احیاء التراث العربی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۲). سنت‌های املایی (ارتوگرافی) در خط عربی متقدم با توجه به انعکاس آن در نسخه‌های قرآن؛ تأملاتی در مباحث فرهنگ اسلامی. دانشگاه امام صادق(ع).
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۵). معناشناسی قسم در قرآن کریم: رویکردی تاریخی و فرهنگی. مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۲(۲)، پیاپی: ۶۰، ۹-۳۳.
- پاکتچی، احمد و شیرزاد، محمدحسن و شیرزاد، محمدحسین. (۱۳۹۸الف). تحلیلی زبان‌شناختی - بین‌الادیانی از انگاره نذر در قرآن کریم. کتاب قیم، ۹ (۱)، پیاپی: ۲۰، ۷-۲۸.
- پاکتچی، احمد و شیرزاد، محمدحسن و شیرزاد، محمدحسین. (۱۳۹۸ب). معناشناسی تاریخی و فرهنگی سبیل در قرآن کریم. مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۵(۱)، پیاپی: ۶۵، ۷۱-۹۶. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.17358701.1398.25.65.5.0>
- ترمانینی، عبدالسلام. (۱۹۸۴). الزواج عند العرب فی الجاهلیة و الإسلام: دراسة مقارنة. عالم المعرفة.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷). تاج اللغة و صحاح العربية. به کوشش احمد عبدالغفور عطار، دار العلم للملایین.
- حافظ شیرازی، محمد. (۱۳۷۱). دیوان غزلیات. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، صفی‌علیشاه.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۸۳). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- حیری، اسماعیل بن احمد. (۱۴۲۲). وجوه القرآن. به کوشش نجف عرشی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). کتاب العین. به کوشش مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی، دار و مكتبة الهلال.
- دامغانی، حسین بن محمد. (۱۹۷۰). إصلاح الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم. به کوشش عبدالعزیز سید الأهل، دار العلم للملایین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن. به کوشش صفوان عدنان داوودی، دار العلم/دار الشامیه.
- زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. به کوشش علی شیری، دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹). أساس البلاغة. دار صادر.
- صاحب بن عباد. (۱۴۱۴). المحيط فی اللغة. به کوشش محمدحسن آل‌یاسین، عالم‌الکتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصرخسرو.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. به کوشش سید احمد حسینی، کتابفروشی مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار. به کوشش سید حسن موسوی خراسان، دار الکتب الإسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). الثبیان فی تفسیر القرآن. به کوشش احمد قصیر عاملی، دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). تهذیب الأحکام. به کوشش سید حسن موسوی خراسان، دار الکتب الإسلامیه.

- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷). الخلاف. مؤسسة النشر الإسلامی.
- طیب حسینی، سید محمود و حکیمیان، علی محمد و شیرزاد، محمدحسین و شیرزاد، محمدحسن. (۱۴۰۱). معناشناسی تاریخی واژه مهر: کاوشی در دلایل حذف مهر از نظام واژگانی قرآن کریم. کتاب‌قیم، ۱۲ (۲)، پیاپی: ۲۷-۲۳. <https://doi.org/10.30512/KQ.2021.16459.3054>
- عبدالباقی، محمد فؤاد. (۱۳۶۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. دار الحديث.
- علی، جواد. (۱۹۹۳). المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام. دار العلم للملایین / مكتبة النهضة.
- عهد جدید. (۱۳۶۲). انجمن کتاب مقدس ایران.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. دار إحياء التراث العربی.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۶). القاموس المحيط. به کوشش محمد نعیم العرقسوسی، مؤسسة الرسالة.
- فیومی، احمد بن محمد. (بی‌تا). المصباح المنیر. المكتبة العلمية.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الکتب الإسلامیة.
- کاشانی، فتح‌الله. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی إلزام المخالفین. کتابفروشی محمدحسن علمی.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۳). شرائع الإسلام. مؤسسة الوفاء.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۷). فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی. بنیاد فرهنگ ایران.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). التفسیر. به کوشش عبدالله محمود شحاتة، دار إحياء التراث العربی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۷). الوجوه والنظائر فی القرآن العظیم. به کوشش حاتم صالح ضامن، مرکز جمعة الماجد للثقافة و التراث.
- میشل، توماس. (۱۳۷۷). کلام مسیحی. ترجمه: حسین توفیقی، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- هارون بن موسی. (۱۴۰۹). الوجوه والنظائر فی القرآن الکریم. به کوشش حاتم صالح ضامن، دار الحرية.

References

The Holy Qur'an.

- 'Abd al-Bāqī, Muḥammad Fu'ād. (1944). *al-Mu'jam al-Mufahras li 'Alfāẓ al-Qur'an al-Karīm*. Dār al-Ḥadīth. [in Arabic]
- Abū al-Su'ūd, Muḥammad bin Muḥammad. (1986). *'Irshād al-'Aql al-Salīm 'ilā Mazāyā al-Kitāb al-Karīm*. Dār Iḥyā al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Abūhilāl 'Askarī, Ḥassan bin Abdullāh. (1979). *al-Furūq fī al-Lughat*. Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [in Arabic]
- Abūhilāl 'Askarī, Ḥassan bin Abdullāh. (2007). *al-Wujūh wa al-Naẓā'ir fī al-Qur'ān al-Karīm*. Maktabah al-Thaqāfah al-Dīnīyah. [in Arabic]
- 'Alī, Jawād. (1993). *al-Mufaṣṣal fī Tārīkh al-'Arab Qabl al-Islām*. Dār al-'Ilm li al-malā'īn / Maktabat al-Nahḍat. [in Arabic]
- 'Ālūsī, Maḥmūd bin Abdullāh. (1994). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'an al-'Aẓīm*. Dār al-Kutub al-'Elmīyah. [in Arabic]
- Anwarī, Ḥassan. (2003). *Farhang-e Buzurg-e Sukhan*. Sukhan Press. [in Persian]
- Azharī, Muḥammad bin Aḥmad. (2001). *Tahdhīb al-Lughat*. (ed. Muḥammad 'Iwāḍ Mur'ib). Dār Iḥyā al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Bayḍāwī, Abdullāh bin Umar. (1997). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl*. Dār Iḥyā al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Bennett, Patrick R. (1998). *Comparative Semitic Linguistics: A Manual*. Eisenbrauns.
- Black, J. et al. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*. Harrassowitz Verlag.
- Bomhard, Allan R. (2014). *Afrasian Comparative Phonology and Vocabulary*. Signum Desktop Publishing.
- Brown, Stephen F. & Anatolios, Khaled. (2009). *Catholicism & Orthodox Christianity*. Chelsea House Publishers.
- Brun, S. (1895). *Dictionarium Syriaco-Latinum*. Typographia PP. Soc. Jesu.
- Bussmann, Hadumod. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge.
- Campbell, Lyle. & Mixco, Mauricio. (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh University Press.
- Costaz, Louis. (2002). *Syriac-English Dictionary*. Dar El-Machreq.
- Dalman, Gustaf. (1901). *Aramäisch-Neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*. Kauffmann.
- Dāmghānī, Ḥussein bin Muḥammad. (1970). *Iṣlāḥ al-Wujūh wa al-Naẓā'ir fī al-Qur'ān al-Karīm*. Dār al-'Ilm li al-malā'īn. [in Arabic]
- Del Olmo Lete, G. D. & Sanmartin, J. (2003). *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*. Brill.
- Dolgopolsky, Aharon. (2008). *Nostratic Dictionary*. McDonald Institute for Archaeological Research.

- Donald, James. (1872). *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*. W. & R. Chambers.
- Drower, E. S. & Macuch, R. (1963). *A Mandaic Dictionary*. Clarendon Press.
- Fakhr Rāzī, Muhammad bin Umar. (1999). *al-Tafsīr al-Kabīr*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Fayyūmī, Aḥmad bin Muḥammad. (1991). *al-Miṣbāḥ al-Munīr*. al-Maktabat al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Firūzābādī, Muḥammad bin Ya'qūb. (2005). *al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. (ed. Muḥammad Na'im al-'Arqasūst). al-Risālat Institute. [in Arabic]
- Foley, W. M. (1916). "Marriage (Christian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, vol. 8, ed. James Hastings. T. & T. Clark.
- Gelb, Ignace, et al. (1998). *The Assyrian Dictionary*. Oriental Institute of Chicago University.
- Gesenius, William. (1939). *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Clarendon Press.
- Gray, Louis. (1971). *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*. Philo Press.
- Ḥāfiẓ Shīrāzī, Muḥammad. (1992). *Collected Poems*. Ṣafī 'Alī Shāh. [in Persian]
- Hārūn bin Mūsā. (1988). *al-Wujūh wa al-Nazā'ir fī al-Qur'ān al-karīm*. Dar al-Ḥurrīyyah. [in Arabic]
- Hassandust, Mohammad. (2004). *The Etymological Dictionary of Persian*. Academy of Persian Language. [In Persian]
- Ḥīrī, Ismā'īl bin Aḥmad. (2001). *Wujūh al-Qur'ān*. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [in Arabic]
- Ibn 'Athīr, Mubārak bin Muḥammad. (1988). *al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-'Athar*. 'Ismā'īlīān [in Arabic].
- Ibn Durayd, Muḥammad bin Ḥassan. (1987). *Jamharat al-Lughat*. (ed. Ramzī Munīr Ba'lbakī). Dār al-'Ilm li al-malā'īn. [in Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad. (1978). *Maqā'īs al-Lughā*. (ed. 'Abd al-Salām Muḥammad Hārūn). Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Jawzī, 'Abd al-Raḥmān bin 'Alī. (1986). *Nuzhat al-'Ayun al-Nawā'ir fī 'Ilm al-Wujūh wa al-Nazā'ir*. al-Risālat Institute. [in Arabic]
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Mukarram. (1993). *Lisān al-'Arab*. Dār Ṣādir. [in Arabic]
- Ibn Qutaybih, 'Abdullāh bin Muslim. (1990). *Tafsīr Gharīb al-Qur'an*. Dār wa Maktabat al-Hilāl. [in Arabic]
- Ibn Sīda, 'Alī bin Ismā'īl. (1996). *al-Mukhaṣṣaṣ*. (ed. Khalīl Ibrāhīm Jafāl). Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Jastrow, Marcus. (1903). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*. Luzac/ Putnam.
- Jawharī, Ismā'īl bin Ḥammād. (1986). *Tāj al-Lughā wa Ṣiḥāḥ al-'Arabīyya*. (ed. Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār). Dār al-'Ilm li al-malā'īn. [in Arabic]
- Kāshānī, Fathullāh. (1957). *Manhaj al-Ṣādiqīn fī 'Ilzām al-Mukhālifīn*. Mohammad Hassan 'Ilmī Bookstore. [in Persian]
- Khalīl bin Aḥmad. (1989). *Kitāb al-'Ayn*. (ed. Mahdī Makhzūmī & Ibrāhīm Sāmīrāṭ). Dār wa Maktabat al-Hilāl. [in Arabic]
- Klein, E. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*. The University of Haifa.
- Leslau, Wolf. (1991). *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Harrassowitz Verlag.
- Lipinski, Edward. (1997). *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*. Peeters.
- Mashkūr, Mohammad Jawād. (1978). *A Comparative Dictionary of Arabic, Persian and the Semitic Languages*. Foundation of Iranian Culture. [In Persian]
- Michel, Thomas. (1998). *Christian Theology*. (tr. by Hussein Tawfīqī). Center for Studies and Research on Religions and Sects. [in Persian]
- Montgomery Watt, William. (1956). *Muhammad at Medina*. Clarendon Press.
- Morgan, Lewis Henry. (1877). *Ancient Society*. World Publishing.
- Morris, Mike. (2012). *Concise Dictionary of Social and Cultural Anthropology*. Wiley-Blackwell.
- Moscatti, Sabatino. (1980). *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology*. Harrassowitz Verlag.
- Motzki, Harald. (2001). "Bridewealth", *Encyclopaedia of the Qur'an*, vol. 1, ed. Jane Dammen McAuliffe. Brill.
- Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far bin Ḥassan. (1982). *Sharā'ī' al-Islām*. al-Wafā' Institute. [in Arabic]
- Muqātil bin Sulaymān. (2002). *al-Tafsīr*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Muqātil bin Sulaymān. (2006). *al-Wujūh wa al-Nazā'ir fī al-Qur'ān al-'Aẓīm*. Markaz Jum'ah al-Mājid li al-Thaqāfah wa al-Turāth. [in Arabic]
- Muss-Arnolt, W. (1905). *A Concise Dictionary of the Assyrian Language*. Reuther & Reichard.
- New Testament*. (1983). Iranian Bible Association.
- O'Leary, De Lacy. (1923). *Comparative Grammar of the Semitic Languages*. Kegan Paul.

- Orel, Vladimir. & Stolbova, Olga. (1995). *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*. Brill.
- Pakatchi, Ahmad. & Shirzad, Mohammad Hassan. & Shirzad, Mohammad Hossein. (2019), "Historical and Cultural Semantics of "Sabīl" in the Holy Qur'an", *Historical Studies of the Qur'an and Hadith*, No. 25, vol. 65, pp. 71-96. [in Persian] <https://dorl.net/dor/20.1001.1.17358701.1398.25.65.5.0>
- Pakatchi, Ahmad. & Shirzad, Mohammad Hossein. & Shirzad, Mohammad Hassan. (2019). "Linguistic and Inter-Religious Analysis of the Term "Nadhr" in the Holy Qur'an", *Journal of Ketab-e Qayyem*, vol. 9, issue 20, pp. 7-28. [in Persian]
- Pakatchi, Ahmad. (2013). "Orthographic Traditions in Early Arabic Script with Regard to their Reflection in Manuscripts of the Qur'an", *Reflections on Islamic culture*, Imam Sadiq University. [in Persian]
- Pakatchi, Ahmad. (2016). "The Semantic of Swearing in the Holy Qur'an; Historical and Cultural Approach", *Historical Studies of the Qur'an and Hadith*, No. 22, vol. 60, pp. 9-33. [in Persian]
- Pakatchi, Ahmad. (2021). "Rethinking the Word Faraḍa: An Inquiry to the Earliest Commentaries and Its Contextual Relevance", *Interdisciplinary Qur'anic Studies*, vol. 1, no. 1, pp. 1-19. <https://doi.org/10.37264/JIQS.V1I1.11>
- Payne Smith, Robert. (1903). *A Compendious Syriac Dictionary*. Clarendon Press.
- Qurashī, Sayyid 'Alī Akbar. (1992). *Qāmūs-e Qur'an*. Dār al-Kutub al- Islāmīyyah. [in Persian]
- Rāghib Isfahānī, Hussein bin Muḥammad. (1991). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'an*. (ed. Ṣafwān 'Adnān Dāwūdī). Dār al-Shāmiyya / Dār al-'Ilm. [in Arabic]
- Ṣāhib bin 'Abbād. (1993). *al-Muḥīṭ fī al-Lughat*. (ed. Muḥammad Ḥassan 'ĀliYāsīn). 'Ālam al-Kitāb. [in Arabic]
- Seymour-Smith, Charlotte. (1986). *Macmillan Dictionary of Anthropology*. Macmillan Press Ltd.
- Skeat, W. (1888). *An Etymological Dictionary of the English Language*. Clarendon Press.
- Smith, William Robertson. (1907). *Kinship and Marriage in Early Arabia*. Adam and Charles Black.
- Spies, O. (1991). "Mahr", *The Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, vol. 6. Brill.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muhammad Hussein. (1996). *al-Mizān fī Tafṣīr al-Qur'an*. Daftar-e Nashr-e Islāmī. [in Arabic]
- Ṭabresī, Faḍl bin Ḥassan. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'an*. Nāṣir-khusru Press. [in Arabic]
- Tayyibhosseini, Sayyid Mahmud. & Hakimian, Ali Mohammad. & Shirzad, Mohammad Hossein. & Shirzad, Mohammad Hassan. (2022). "Etymology of the Word "Mahr" (Marriage Portion): A Delve into the Absence of the Word from the Qur'anic Lexicon", *Journal of Ketab-e Qayyem*, vol. 12, issue 27, pp. 7-23. [in Persian] <https://doi.org/10.30512/KQ.2021.16459.3054>
- Tirmānīnī, 'Abd al-Salām. (1984). *al-Ziwāj 'ind al-'Arab fī al-Jāhiliyyah wa al-Islām*. 'Ālam al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn. (1996). *Majma' al-Baḥrayn*. (ed. Sayyid Aḥmad Ḥusseinī). Murtaḍawī Bookstore. [in Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥassan. (1970). *al-Istibṣār*. Dār al-Kutub al- Islāmīyyah. [in Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥassan. (1986). *Tahdhīb al-'Aḥkām*. Dār al-Kutub al- Islāmīyyah. [in Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥassan. (1996). *al-Khilāf*. al-Nashr al-Islāmī Institute. [in Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥassan. (1999). *al-Tibyān fī Tafṣīr al-Qur'an*. (ed. Aḥmad Qaṣīr 'Āmilī). Dār Iḥyā al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Tylor, Edward Burnett. (1871). *Primitive Culture*. John Murray.
- Von Soden, Wolfram. (1972). *Akkadisches Handwörterbuch*. Harrassowitz Verlag.
- Wright, William. (1890). *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*. Cambridge University Press.
- Zabīdī, Muḥammad Murtaḍā. (1993). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. (ed. 'Alī Shīrī). Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd bin 'Umar. (1979). *'Asās al-Balāghah*. Dār Ṣādir. [in Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd bin 'Umar. (1986). *al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kitāb al-'Arabī. [in Arabic]
- Zammit, Martin. (2002). *A Comparative Lexical Study of Qur'anic Arabic*. Brill.]